

**ПАМ'ЯТІ
ЗНАНОГО АТЕЇСТИЧНОГО РЕЛІГІЄЗНАВЦЯ
ЄВГРАФА ДУЛУМАНА**

На 85-му році 23 червня пішов з життя відомий в наукових і богословських колах вітчизняний філософ, релігієзнавець-атеїст Євграф Каленикович Дулуман. Народився він 6 січня 1928 року в селі Велика Бокова Любашівського району Одеської області. Зазнав злиднів голодомору 1932-1933 рр., негод років окупації, напівсирітство (батько загинув на полях війни). Квартирування священника вплинуло на долю юнака: закінчивши школу, він пішов до Одеської духовної семінарії. Опісля здобув вищу богословську та вищу світську освіту - Московська духовна академія, Одеський кредитно-економічний інститут та філософський факультет Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Є.К. Дулуман – доктор філософських наук, професор, відлучений від церкви кандидат богослів'я. Заслужений діяч культури України. Протягом шестидесяти років свого життя він – прихильник і борець за науковий атеїзм, полум'яний пропагандист цього типу світобачення з радянських часів і до останніх днів. Його атеїстичні переконання були не наслідком комуністичного виховання, а поступово сформувались в результаті складного особистого життєвого шляху, свідомих пошуків дієвих орієнтирів для повноцінного розкриття творчих прагнень особистісної та суспільної свідомості.

Характерно, що на початку своїх духовних пошуків Є.К.Дулуман був людиною глибоко релігійною. Закінчивши Одеську духовну семінарію (1947 р.) та Московську духовну академію (1951 р.), він написав і захистив дисертацію кандидата богословських наук на тему “Головні партії англіканської церкви, їх еклесіологія і критика останньої з православної точки зору”. Потім працював у Саратовській духовній семінарії, яку залишив, оприлюднивши це офіційно через ЗМІ, а водночас інформування церковної ієрархії про свою зневіру в релігії. Пошуки адекватних світоглядних засад та жага філософії сприяли подоланню ряду прикрих життєвих обставин минулих років. Як вже зазначалося вище, у 1959 р. Є.К. Дулуман закінчив філософський факультет Київського університету ім. Т.Г. Шевченка. Цього ж року він був анафемований Священним Синодом Російської Православної церкви. В 1964 р. Євграф Каленикович захистив дисертацію на здобуття ступеня кандидата філософських наук під назвою “Ідея Бога в релігії: історико-філософське дослідження”. У 1964-1969 рр.

працював доцентом та в.о. зав кафедри в Київському педагогічному інституті. З 1969 р. працював в Інституті філософії АН УРСР старшим науковим співробітником, пізніше – завідувачем відділу теоретичних проблем релігії та атеїзму. У 1974 році захищає дисертацію на ступінь доктора філософських наук на тему “Релігія як соціально-історичний феномен”, отримує вчене звання професора. З 1982 р. працював на посаді професора кафедри філософії Української сільськогосподарської академії, потім викладав історію філософії та релігієзнавство на факультеті соціології Київського політехнічного інституту, з 2008 р. – професор кафедри філософії і релігієзнавства Донецького державного університету інформатики і штучного інтелекту.

До останніх днів був активним пропагандистом наукового атеїзму, вів наукові диспути із теологами в КПІ, читав публічні лекції на атеїстичні теми, виступав з доповідями про дійсну сутність релігійних переконань на різних наукових заходах (круглих столах, конференціях), співпрацював із атеїстичним товариством “Знання”, вів активну інформаційну діяльність в Інтернеті.

Зважаючи на складний життєвий шлях та тривалий і широкий науковий доробок, бачимо, що як особисті переконання, так і філософсько-релігієзнавчі погляди Є.К. Дулумана з роками **помітно** трансформувалися. Спочатку був людиною глибоко віруючою і релігійною, але поступово він дійшов до усвідомлення хибності релігійних переконань, шкідливості релігії на шляху науково-технічного прогресу і суспільно-історичного розквіту людства. Його релігієзнавчі погляди синтезувалися у цілісну концепцію, згідно якої ідея Бога виконує регресивну функцію в духовному і культурному поступі людства, притуплює творчий потенціал суспільної свідомості. Надприродне, зазначає Є.Дулуман, усе більше зазнає утисків від розуму. Розширення сфери пізнаного розумом автоматично звужує сферу дії надприродного.

Розглядаючи питання структури релігійного феномену, науковець пише, що в релігійні концепти, культ та почуття вкладається найбільш істотне кожної релігії. Відтак різниця між окремими релігіями, пише Є.К.Дулуман, зводиться до різниці між їх концептами, культом та почуттями. Ці елементи релігії не існують в ізольованому вигляді. Вони тісно взаємодіють і переплетені один з одним.

Релігія не богомдарована і не є наслідком спиритного ошуканства, наголошує Є.Дулуман, вона не є природженою рисою людини, проте і не є чимось випадковим в суспільстві. Релігія завжди є наслідком процесів, що відбуваються в даному суспільстві чи мікросередовищі.

Будучи необхідною передумовою виникнення та існування релігії, свідомість віруючої людини із всіма її специфічними властивостями не є причиною самої релігії. Сама свідомість байдужа до релігії, вона рівною мірою здатна породжувати як релігійні, так і нерелігійні фантоми. Причина

ж того, що вона в одних випадках дає релігійні фантоми, а в інших – нерелігійні, знаходиться поза нею. Орієнтування свідомості на творення релігійних фантомів зумовлюється соціальними факторами, які й постають в ролі справжніх причин релігійності (Див.: Дулуман Є.К. Релігія як соціально-історичний феномен. – К., 1972. – С. 126-132). Суспільство також є не причиною, а передумовою виникнення релігії, бо ж воно може існувати і без релігії.

Духовна діяльність стала можливою, зауважує Є.К. Дулуман, завдяки розвитку свідомості людини. Своєю чергою ця діяльність сприяла тому, що людина почала усвідомлювати силу свідомості: виявляється, вона здатна не лише пізнавати, а й відтворювати дійсність, навіть творити суто своє. Сприятливі для духовної діяльності людини умови поряд з цим допомагали їй краще усвідомити процес виробничої діяльності, глибше зрозуміти саму себе. І тут значну роль для виникнення релігії відіграло усвідомлення людиною того факту, що вона діє на навколишню дійсність не безпосередньо, а з допомогою певного знаряддя. У створенні та використанні цих знарядь велику роль відіграла свідомість (Там само. – С. 135). Страх перед незрозумілими і пригнічуючими явищами навколишньої дійсності, пише Є.К. Дулуман, був причиною виконання старих обрядів-дій, які, хоч і були вже незрозумілими, проте звичними. Незрозумілість, відсутність цілеспрямованості сприяли тому, що людина ставилась до цих обрядів-дій як до чогось утаємниченого, жахливого. Виконуючи їх, людина уявляла собі, що вона діє на потаємні і незрозумілі сили, примушуючи останні сприяти досягненню бажаної мети. Тож навіть втративши свій раціональний зміст, обряди-дії залишались своєрідними “слугами” виробничого процесу. А в зародженні і формуванні перших релігійних уявлень велику роль, крім почуття страху, відіграло і природне прагнення людини первісного суспільства оволодіти життєво необхідними для неї предметами та явищами. При несприятливому збігу обставин вона могла вдатися до химерних форм задоволення своїх потреб (Там само. – С.138).

Отже, для існування релігії потрібні певні умови. Під такими умовами, за Є.Дулуманом, слід розуміти сукупність усіх конкретних явищ, завдяки яким функціонує релігія. Одні з цих явищ із необхідністю породжують релігію, інші – лише живлять, треті – сприяють, четверті – тільки супроводять її. Ці умови за кожний відтинок часу та в кожному окремому місці бувають різними. В цілому ж без наявності певних умов релігія існувати не може. Причиною виникнення первісної релігії був низький економічний розвиток первісного суспільства, безсилля людини у боротьбі з природою. Безсилля (чи то справжнє, а чи ж позірне) людини зумовлює навіть і в сучасних умовах існування для неї предмету релігійного відображення, який за інших умов з необхідністю “випаровує” з себе релігію. Якби, скажімо, релігії не було в якомусь сучасному

експлуаторському суспільстві, то вона з необхідністю зародилася б у ньому так, як те сталося у первісно-общинному суспільстві.

В усі наступні періоди, пише Є.К. Дулуман, релігія постійно відтворювалась в людському суспільстві. Сам процес відтворення докорінно відрізняється від зародження і первісного утворення релігії. Тут вона зростає вже не на “пустому” місці, а, так би мовити, на “плечах і кістках” своїх попередників. А це вирішальним чином впливає на форму і зміст релігії. Поступово релігія набуває сили історичної інерції, що є важливою умовою постійного її генезису в суспільстві. Умовою постійного відновлення релігії є ступінь її зв’язку з життєво важливими для людини і суспільства процесами (наприклад, землеробством, мисливством, рибальством у відсталих народів; шлюбом, похороном – у етнічно замкнених груп). Важливе значення для існування релігії мають механізми, канали її відтворення в суспільстві. На початку свого існування релігія відтворювалась самим ладом первіснообщинного суспільства (Там само. – С. 142-143).

З розшаруванням суспільства контроль над відтворенням релігії захоплює панівна верхівка: старійшини, вожді, а потім – рабовласники, феодала, капіталісти. Їх вірними помічниками завжди були шамани, жерці, священники. Панівні класи особливо були зацікавлені в релігії, яка б іменем Бога освячувала їх владу, волю, вигідні їм ідеї. За цих умов релігія перетворюється у надбудову експлуаторського суспільства; її призначенням стає обслуговувати базис, сприяти його зміцненню. Весь державний апарат, політика, право, армія, школа, мораль, побут – усе це поставлено на службу релігії, мало на меті її збереження, захист і відтворення. А якщо врахувати, що в класово-антагоністичному суспільстві є фактори, які неминуче потребують релігійного відображення, і корені, що живлять релігію, то стане зрозумілим, що за таких умов її відтворення відбувається щогодинно, повсюдно і в масовому масштабі. Перефразовуючи вислів Генрі Бергсона, що Всесвіт – це машина для створення богів, можна сказати, що класове суспільство постає своєю машиною для створення релігії. Без механізму, каналів свого відтворення релігія існувати не може.

У зовсім нові умови потрапила релігія в СРСР. Вона тут була позбавлена своєї соціально-політичної бази та економічної сили і через це з надбудови, якою була в усіх попередніх формаціях, перетворилася на специфічний пережиток минулого, з суспільно значимого явища – у приватну справу громадян. Однак на перших етапах розвитку соціалістичної країни ще існували соціальні причини, які породжували релігійність мас. Це насамперед бідування внаслідок першої світової та громадянської воєн, а, крім того, наявна ще неосвіченість мас. Та незважаючи на ліквідацію всіх головних соціальних причин, які породжують і живлять релігію, в нашій країні до цього часу діють деякі

канали відтворення релігії. Оскільки релігія стала в СРСР приватною справою громадян, то причини релігійності лежать не в суспільному, а в індивідуальному. То ж ці причини слід шукати насамперед в індивідуальних умовах життя віруючого (Там само. – С. 143-144).

З часом розуміння релігії Є.К. Дулуманом дещо змінюється, на що безперечно вплинули суспільно-історичні обставини, які яскраво продемонстрували і “живучість” релігії в умовах розвитку науково-технічного прогресу та поглиблення наукового знання, і неоднозначність цих процесів та їхніх наслідків. Категоричне оцінювання релігії як перешкоди на шляху розвитку людства у нього дещо пом’якшилось. Перспектива “відмирання” релігії виявилась примарною, натомість Є.К.Дулуман наполягав, що релігія, продовжуючи супроводжувати людство в майбутньому (щонайбільше через індивідуальні чинники та невичерпність наукового знання про світ), змушена буде трансформуватися на рівні концептуальному, інституційному, культовому. Однак сам він залишався щирим атеїстом, будучи переконаним, що сильним духом особистостям релігія не потрібна, адже вона є прихистком для слабких, слабодухих, невпевнених у своїх силах, обмежених у знаннях, знедолених й тих, хто потребує віри у Вищу істоту, її захисту від непереможних життєвих обставин, перенесення на неї відповідальності. Зрештою погляди цього видатного атеїстичного релігієзнавця набули наступного вигляду:

Вплив ідеї Бога на духовну (та й матеріальну) культуру людства, народу, країни чи й окремої особистості був безумовно значним і в багатьох аспектах досить плідним, хоча ідея Бога і те, що з нею пов’язане, й несло із собою багато шкідливого для людської культури та людського прогресу чи окремої особистості людини. Людство існувало і розвивалось при наявності в нього віри в Бога, з ідеєю Бога. І ця віра та ця ідея завжди були і до цього часу є важливим стимулюючим і складовим моментом історії людства, яка, в цілому, йде по висхідній (Дулуман Евграф. Бог. Релігія. Священники. Верующие. Атеисты. – К., 2012. – С. 148).

Саме поняття *Бог* має релігійне походження, та в процесі історичного розвитку людського духа поняття Бога розрослося за об’ємом і виснажилось в конкретному змісті до такої міри, що вийшло за рамки релігії. Та його корінь і велика частина змісту й зараз знаходяться в релігії. Отже, якби не було релігії, ніякого Бога духовна культура чи її елементи не потребували б. Людина як розумна, суспільна, створююча знаряддя праці істота з’явилась десь 40 тисяч років тому. Та перші ознаки Бога в її свідомості виникли (сформувалися) 20-15 тисяч років тому. Як в сучасної людини, так і в людини первісної уявлення і поняття, зокрема уявлення і поняття про Бога, були і є безпосереднім продуктом її духовної, розумної, інтелектуальної діяльності. Уявлення і поняття про Бога зароджуються і живуть у свідомості Людини. Поза свідомістю людини немає поняття про

Бога, поза свідомістю людини немає віри в його існування. Та якщо атеїсти припускають існування Бога винятково в суб'єктивному дусі свідомості, то релігійні люди вірять, що поза їх свідомістю, в реальній дійсності існує дещо, що відповідає їх уявленням про Бога. Крім зовнішніх факторів і причин, які штовхали людину до створення віри в Бога, існують і власне духовні, що відбуваються винятково у свідомості. Віра в Бога і релігія біологічно (антропологічно) не вроджені людині, або ж - Бог не створив людину якоюсь "релігійною істотою". Віруючою людина стає після досить тривалого часу свого існування в людському суспільстві, тобто релігія і віра, як і ідея Бога, має необхідно суспільно-історичне походження. Відтак, за Є.Дулуманом, у свідомості людини Бог від початку і до кінця уособлює невідоме.

Релігієзнавець-атеїст дотримується еволюційної концепції походження релігійних уявлень. За його міркуваннями, свідомість первісної людини була зовсім "чистою", історично нерозвиненою. Як і свідомість дитини, вона сповнювалась конкретно-чуттєвими уявленнями, в образах яких первісна людина й сприймала світ. Спочатку вона лише усвідомлювала оточуючий її світ і себе в цьому світі, відчуваючи себе його складовою річчю, істотою. Коли ж дозріли об'єктивні й суб'єктивні, індивідуальні й суспільні умови для пізнання світу, то цей світ вона почала пізнавати за аналогією із собою – через уособлення і самоотожднення, уособливлення – наділяючи предмети і явища особистісними властивостями істот. З цими, посталими в її свідомості "особистостями" вона й намагається по-людськи взаємодіяти. Це уособлення явищ і предметів зовнішнього середовища й зародило у свідомості людини перші уявлення про Бога. Тож у свідомості людини Бог (боги) від початку були нічим іншим, як уособленням невідомого.

Уявлення (поняття) про Бога розвивається в процесі еволюції релігії. І разом з еволюційним розвитком релігії, обґрунтовує свою думку Є.Дулуман, уявлення (поняття) про Бога рухалось кроками: духи – боги – Бог, що відповідало релігії пантеїзму – політеїзму – монотеїзму. Водночас мисленний процес рухається від уявлень (понять) Бога конкретно-чуттєвого до Бога абстрактного. Тож Бог поступово став Одним і абстрактно описуваним: Всемогутнім, Всюдисутнім, Всеблаженим, Вічним, Незмінним і т.д. В християнському богослів'ї за православним віровченням Господу Богу приписується 10 абстрактних якостей, а в магометанському богослів'ї Аллаху – 100. Релігії з уявленням (поняттям) про Єдиного Бога, що описується абстрактно, називаються релігіями Абстрактного Монотеїзму (християнство, іслам, іудаїзм, сикхізм). Проте послідовними в абстрактному монотеїзмі є лише богослови. У свідомості маси віруючих Бог не залишається самотнім, а оточений ангелами, джинами, святими та іншими богоподібними істотами.

Абстрактний монотеїзм – це вищий і останній ступінь еволюційного розвитку релігійної ідеї Бога, вища і остання ступінь розвитку самої релігії. Закінчивши свій внутрішній розвиток уявлення (поняття) Бога в абстрактному монотеїзмі кількісно зменшилось до межової кількості – одного. Подальше скорочення Бога вилучить Бога взагалі. Не буде жодного Бога. Не буде у свідомості віруючого хоча б одного Бога – не буде і релігії. Та з іншого боку, еволюційний розвиток уявлень про Бога позбавив Бога властивих йому раніше конкретно-чуттєвих форм, зробив його повністю “невидимим”. Для опису залишків такого стоншеного Бога йому залишили якість “Дух” і протиставили цю якість матерії. Але як би не намагалися позбавити Бога якостей і властивостей матеріальних, людиноподібних, він в релігійній свідомості віруючого повинен залишатися істотою особистісною (Особистістю), що необхідно призводить до володіння такими складовими людської психіки як розум, почуття і воля. Бог усіх релігій, як і будь-яка людська особистість, має розум, почуття, волю. Він знає, відчуває, приймає рішення і діє згідно зі своїми рішеннями. Позбавлений розуму, почуттів і волі Бог перестане бути Богом для віруючого, бо для останнього важливо, що до Нього (Всевідаючого, Всемогутнього, і Люблячого) можна звернутися, впросити, з ним можна поспілкуватися. Весь релігійний комплекс, за Є. Дулуманом, тримається на тому, що віруючих, які звертаються до Нього, Бог чує, знає про їхні біди і радощі, не залишає їх. Поруч із зооморфізмом антропоморфізмом, слід виділяти антропатизм як спосіб уявлення про Бога, за якого Богу приписуються властивості людської психіки. На особистісному рівні у свідомості віруючого Бог твориться чи за законами аналогії (у злого, мстивого – і Бог такий, в доброго – добрий, в інтелігентного - інтелігентний), чи ж за законами контрастної компенсації (в дурного – Бог надзвичайно розумний; в безпомічного – всемогутній; в бідного – багатий).

Хоча уявлення (поняття) про Бога неможливо позбавити якості чи властивості істоти і особистісних характеристик, та для свідомості, як і для самого Бога, немає нічого неможливого. Оскільки ж свідомість реалізує себе в словах, то в словах можна виразити навіть невиразне, те, чого немає і чого бути не може. Бо ж якщо у світі матеріальному є багато чого неможливого, то у світі свідомості – усе можливе (Там само. – С. 156-157). “Бог, як іменник й істота, не може втратити свою числівність. Він може бути лише Один, чи Декілька, чи Багато. На межі Одного Бог чи є чи його немає. Третього в цьому плані між Є чи Немає не існує. І ця межа існування в одиниці – чи не єдине, що властиве і світу матеріальному і світу духовному. Гегель якось помітив, що Бог – це ідеальний пункт, до якого свідомість людини лише прив’язує певні якості. Пункт може бути чи його може не бути. Але і якості до нього можуть прив’язуватися за волінням свідомості чи не прив’язуватися взагалі. Тоді (без усяких

якостей, визначень) такий Бог відразу ж випаде зі сфери релігії у сферу філософського абстрактного мислення. Та Бог без особистих якостей – це лише на словах Бог. Тому Бог реальних релігій завжди Бог особистісний, придатний для особистісного спілкування зі своїми віруючими (Там само. – С. 157).

Філософську концепцію Єдиного Бога спочатку використали творці християнської релігії, а потім через християнство – ісламу і, зрештою, вже в X ст. через християнство й іслам – творці сучасного іудаїзму. Сикхський монотеїзм сформувався під впливом ісламу.

Та якщо в релігії Бог – істота вищого порядку, зазначає Є.Дулуман, то в філософії Бог – концепція вищого (за своїм логічним об'ємом чи властивостями, за параметрами моралі, краси, справедливості і т.д.) порядку. Якщо в релігії Бог уособлює невідоме, то у філософії Бог – концепція про невідоме. Тож і в релігії, і у філософії Бог переходується у сфері (місці) невідомого, але в релігії це невідоме уособлюється, а у філософії – про це невідоме створюється теоретична концепція, теоретичне припущення. В релігії Бог призначений для вдоволення практичних потреб людини, а у філософії концепція Бога призначена для теоретизування про невідоме, як про відоме (Там само. – С. 158-159).

Вище ми прореферували лише один фрагмент думань Є.Дулумана, зокрема бачення ним природи релігії, причин появи релігійного світобачення в ситсемі його складових. В такий же спосіб можна розглянути й бачення ним феномену атеїзму у його співвідношенні з іншими духовними феноменами, проблему розвитку релігії за умов науково-технічного прогресу, особливості релігійності людини соціалістичного суспільства і її шлях до особистої свободи та ін. Є.К. Дулуман - атеїст, а відтак всі означені проблеми він розглядає з позицій цього світогляду. Не кожний може погодитися з його розмірковуваннями і висновками. Щоб ширше зрозуміти вченого, треба прочитати все ним написане. То ж перш ніж зробити загальний висновок щодо постаті науковця Є.К. Дулумана, наведемо тут його **репрезентативні праці: російською мовою**: Антиохийская и Александрийская богословские школы и их влияние на христологические споры IV–VI веков.– Московская духовная академия, 1950; Главные партии англиканской церкви, их экклесиология и критика последней с православной точки зрения. Кандидатская диссертация.– МДА, 1951; Почему я перестал верить в бога.– М., 1957; Идея бога. – М., 1970; Научный атеизм и борьба за мировоззрение масс. – К., 1974; Научно-техническая революция и формирование атеистического мировоззрения. – К., 1980 (соавтор Н.Кирюшко, П.Яроцкий); Кризис религии в современных условиях. – К., 1982; Духовная культура и религия. – К., 1986 (автор окремих розділів); Введение христианства на Руси. – Симферополь, 1988 (соавтор А.Глушак); Мировоззрение Т.Г.Шевченко: религия и атеизм, 2003; Бог, Религия,

Священники, Верующие и Атеисты. – К., 2012 ; *українською мовою*: Чому я перестав вірити в бога. – К., 1957; Проти релігійного догмату. – К., 1963; Духовна культура і релігія. Монографія. – К., 1972 (у співавторстві); Релігія як соціально-історичний феномен. – К., 1974; Атеїзм і культурний прогрес. Монографія. – К., 1977 (у співавторстві); Релігієзнавство. Підручник. – К., 2000 (у співавторстві) та ін.

Як атеїстично мислячий, Євграф Каленикович Дулуман був особистістю епохальною в цій різновиді релігієзнавства Міркування його є співмірними епохальним світоглядним рушіям. Буремне ХХ сторіччя ламало стереотипи попередніх історичних епох, шукало шляхи зростання людства без опертя на традиційні й застарілі фантоми дитячого прихистку, планувало самостійний і потужний злет людського суспільства до вершини свого розвитку без облуди фантазій та кайданів незнання і страху. Вершина здавалась досяжною й близькою, мислилась реальною і пізнаваною. Здавалось, що людство готове взяти на себе відповідальність за свою історичну долю й майбутнє світу. За цих обставин особистості, що взяли на себе відповідальність бути провідниками в духовних і світоглядних пошуках, заслуговують особливої поваги. А надто тому, що вони прагнули просвітити шлях, навіть якщо світло їхнього смолоскипу відганяло темряву від небагатьох. Бо людське суспільство ніколи не буває готове до повноцінного сприйняття ідей видатних особистостей, бо немає якогось цілісного суспільства, а є окремі люди, більшість з яких прагнуть сховатись у комірчини своїх маленьких приватних інтересів і не відповідати на гучні заклики епохи, які, тим більше, можуть прочитуватися неоднозначно. Надзвичайна заслуга Є.Дулумана як релігієзнавця в тому, що він підніс гідність людської свідомості до креатуючого чинника: свідомість людини породила ідею Бога, вона в праві оживити чи концептуалізувати таку, вона у змозі повірити в Бога чи у власні сили, вона здатна змінювати світ і керувати його перетворенням. До останнього подиху Євграф Каленикович був окрилений тим, що його свідомість не потребувала Бога для того, щоб утвердитись у своїй гідності. Він цеглинкою за цеглинкою збудував свій особистий життєвий шлях, продемонструвавши силу кроків вільної людини. Висновуючи думку за думкою, сплітаючи міркування із міркуванням, він, щомиті випробовуючи силу своєї віри (спершу в Бога, а потім – в Людину розумну й освічену) та обґрунтовуючи кожен елемент переконання, сформував свій світогляд і поставив його на сторожі людського права на самостійність. *За це і шануємо, читаємо і пам'ятаємо Євграфа Калениковича.*